

Dragan Bisenić,
Beograd

ENIGMA FROJDOVE SFINGE: FROJD, EGIPAT I ISLAM

Dragan Bisenić,
Belgrade

Enigma of Freud's Sphinx: Freud, Egypt and Islam

Abstract: Ancient Egypt and antiquities were among the obsessions of Sigmund Freud, who often compared psychoanalysis to archaeology. He was particularly focused on the Egyptian pharaoh Akhenaten. In Freud's last book, *Moses and Monotheism*, he proclaimed that Moses had been Akhenaten's follower. After World War Two, some influence of psychoanalysis appeared in the Arab world, and even Sayyid Qutb expressed some interest in it. In addition to the fact that Freud and psychoanalysis have been rejected in the Arab world due to Freud's ethnicity, the secularism of psychoanalysis emerged as another problem. Freud's view that religion was an illusion made another barrier. In the Muslim world, mental illnesses have largely remained the realm of imams and not of psychotherapists. Muslim psychotherapists who accepted the "Western" mainstream in psychotherapy have been criticised by influential Muslim thinkers. Since the 1980s, there has been an ongoing clash in the Muslim world between modernity and tradition. This has led to a new identification with religion, but it has also brought many Muslims into conflict with the modern world. A sense of guilt also emerged as a result of this clash.

Keyword: Egypt, Islam, psychoanalysis

Apstrakt: Stari Egipat i starine bile su među opsosijama Zigmunda Frojda koji je često upoređivao psihoanalizu s arheologijom. Posebno je bio usredsređen na egipatskog faraona Ehnatona. U Frojdovoj poslednjoj knjizi Mojsije i monoteizam, tvrdio je da je Mojsije Ehnatonov sledbenik. Posle Drugog svetskog rata postojao je određeni uticaj psihoanalize u arapskom svetu i čak je i Sajid Kutb pokazivao određeno interesovanje za nju. Pored toga što su Frojd i psihoanaliza odbačeni u arapskom svetu zbog Frojdovog etničkog porekla, sekularnost psihoanalize javila se kao dodatan problem. Posmatranje religije kao iluzije stvorilo je još jednu barijeru. U muslimanskom svetu mentalne bolesti su, u mnogome, ostale u domenu imama, a ne psihoterapeuta. Muslimanski psihoterapeuti koji su prihvatili "zapadni" mejnstrim u psihoterapiji pod kritikom su uticajnih muslimanskih mislilaca. Od 1980-tih u muslimanskom svetu je u toku sukob modernosti i tradicije. To je proizvelo novu identifikaciju s religijom, ali je dovelo i mnoge muslimane u sukob s modernim svetom. Kao rezultat ovog sukoba pojavilo se i osećanje krivice.

Ključne reči: Egipat, islam, psihoanaliza

Do sredine oktobra 2019. godine u londonskom Frojdovom muzeju trajala je izložba „Između Edipa i sfinge: Frojd i Egipat“¹ koja skreće pažnju na porozne granice između psihičnog iskustva, sakupljačkih navika i teorijskih konstrukcija. Ova izložba ne ostavlja sumnju koliko je stari Egipat uticao na jednog od najvećih modernih mislilaca.

Egipat je igrao važnu ulogu u Frojdovom ličnom životu i pisanju. Od susreta u detinjstvu s Filipsonovom Biblijom, preko psihobiografije Leonarda da Vinčija, u kojoj je egipatska boginja Mut postala ključ za umetnikov seksualni i kreativni identitet, do njegovog poslednjeg rada *Mojsije i monoteizam* u kojem je naveo skandaloznu tvrdnju da Mojsije nije bio Jevrejin, nego Egipćanin.² U Frojdovom opusu prepliću se egiptomanija, seksualnost, smrt i psihoanaliza. Uprkos svemu ovome, Frojd nikada nije posetio Egipat.

Kada je 1938, posle „anšlusa Austrije“ napustio Beč, on je za razliku od drugih izbeglica, poneo sa sobom većinu svojih stvari i preselio ih u London. Među njima, isticalo se oko 2.000 antikviteta. On je živeo godinu dana u Mersfield Gardensu, do smrti 1939, a kasnije je do 1982. u kući živela njegova kćerka Ana Frojd. Prema njenoj želji, danas je to Frojdov muzej, gde se, u atmosferi radne sobe i privatnog stana, izlaže njegova, dugo vremena veoma tajanstvena, kolekcija starih predmeta.

Edipova slika koji se sreće sa sfigom visi iznad Frojdovog kauča u muzeju. Edipov značaj u Frojdovom razvoju veoma dobro je poznat, ali prisustvo sfinge osvetljava manje poznato i čuveno Frojdovo interesovanje za Egipat i druge stare neevropske kulture. Frojd ima veoma obimnu kolekciju egipatskih antikviteta, a veoma često je pisao o Egiptu u svojim psihoanalitičkim radovima. U pismu nemačkom lekaru, Vilhemu Flisu, Frojd je napisao: „Egipatski antikviteti... ti predmeti me dovode u dobro raspoloženje i govore o dalekim vremenima i zemljama“.

Frojd je opsesivno skupljao egipatske artefakte. Imao ih je oko 600, kako je svedočio jedan od njegovih najčuvenijih pacijenata, Sergej Pankejev. Kada je ruski plemić Sergej Konstantinovič Pankejev počeo 1910. svoje tretmane kod Frojda, on je zapazio da ga Frojdova ordinacija više podseća na arheološki studio, nego na doktorsku ordinaciju.³ Frojd ga je nazvao „čovek – vuk“, a njegovi snovi imali su ogromnu ulogu u Frojdovoj teoriji psihoseksu-

1 “Between Oedipus and the Sphinx: Freud and Egypt”.

2 Sigmund Freud, *Moses and Monotheism* (London: The Hogarth Press and the Institute of Psychoanalysis, 1939), 13.

3 Sergej Konstantinovič Pankejev (ruski: Сергей Константинович Панкеев, transliterovan u tekstovima na nemačkom i engleskom kao Sergei Konstantinovič Pankejeff, 1886–1979) bio je ruski plemić iz Odese koji je poznat po tome što je bio pacijent Zigmunda Frojda, koji mu je dodelio pseudonim „čovek vuk“ kako bi zaštitio njegov identitet, pošto je Pankejev sanjao drvo puno belih vukova. O tom slučaju objavio je studiju sam Frojd 1918, a istu je napisao 1914: S. Freud, “From the History of an Infantile Neurosis”, *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud – SE* (London: The Hogarth Press and the Institute of Psycho-Analysis, 1957), vol. 17, 1–120. Kasnije je psihoanalitičarka Muriel Gardiner objavila memoare čoveka-vuka: Muriel Gardiner, *The*

alnog razvoja, koja je jedna od njegovih najvažnijih teorija. Istovremeno, bio je to najduži poznati tretman u psihoanalizi, jer je zajedno s Frojdom i njegovim sledbenicima trajao šest decenija, sve do smrti Pankejeva 1979. godine, u 92. godini. Pankejev je svedočio da je Frojd često poredio psihoanalizu s arheologijom. „Psihijatar, poput arheologa, mora da otkriva sloj po sloj psihe pacijanta, pre nego što nađe najdublje i najvrednije blago”, naveo je Pankejev Frojdove reči. Psihologija je bila arheologija ljudske psihe, smatrao je Frojd.⁴

Frojd se na mnogo mesta pozivao na arheologiju. U „Analizi slučaja histerije (Dora)” tvrdio je: „U slučaju nezavršenosti mojih analiza, nisam imao drugih izbora nego da sledim primere onih arheologa koji su imali sreće da na svetlo dana, posle dugog vremena, iznesu neprocenjive antikvitete. Ja sam morao da obnovim ono što nedostaje, uzimajući najbolje modele iz drugih nalaiza koje znam, ali kao savestan arheolog, ja nisam smeo da zaboravim da napomenem u svakom slučaju gde se završava autentični deo i počinje moja konstrukcija”.

Posebno jaka strana izložbe jeste odluka da se izlože predmeti kolekcije britanskog arheologa i pionira „naučne arheologije” Flindersa Pitrija (1853–1942), zajedno sa predmetima njegovog mnogo slavnijeg savremenika. Pitri, prvi profesor arheologije u Velikoj Britaniji, koji je imao najvažniju ulogu u iskopavanju arheoloških ostataka faraona Akenatena/Ehnatona u njegovom kratkotrajnom glavnom gradu carstva Amarni. Time je pomogao da se otkrije monoteistički karakter njegove vladavine. Frojd je svoje poglede na arheologiju formulisao zajedno s Pitrijem, a obojica su delila fascinaciju Ehnatonom. „Ehnaton je verovatno najoriginalniji mislilac koji je živio u Egiptu i jedan od najvećih idealista u svetu”, smatrao je Pitri.

Pitrijevi antikviteti predstavljaju izazov binarnoj Frojdovoj diskusiji o Egiptu: monoteizam – politeizam; razum – osećanost i muško – žensko. Na jednoj od njih, krečnjačkoj statueti Ehnatona pored kraljice Nefretiti i njihove kćerke, faraon je predstavljen sa zapanjujuće bezobraznim torzoom. Skrećući pažnju od androgenog aspekta Ehnatonovog predstavljanja, autori izložbe pomerili su Frojdovo razumevanje egipatskog monoteizma, nudeći različitu perspektivu od one koja je predstavljena u njegovim tekstovima.

Kada pažljivo pogledamo Frojdove predmete u svetlu Pitrijevih, pojavljuje se slična kompleksna slika. Šarmantna mermerna statueta boga Tuta u obliku babuna bila je jedan od omiljenih Frojdovih predmeta: sedeća, s pažljivo zakrivljenim linijama i tajanstveno dugim penisom, ona isijava tihi i primamljivu senzualnost. To je navedeno u pratećim beleškama na zidu, na kojima se navodi da je Tut bio bog uma i pisanja, pa je mogao da utiče na Frojda „jer je predstavljao ravnotežu između instinkta i intelekta”.

Wolf-Man and Sigmund Freud (London: Routledge, 1971). Prevod na srpskohrvatski objavljen je 1981: Muriel Gardiner (ur.), *Čovjek vuk o čovjeku vuku* (Zagreb: Naprijed, 1981).

4 Alfredo González-Ruibal, *Reclaiming Archaeology: Beyond the Tropes of Modernity* (Routledge, 2013), 57.

Ehnatonov monoteizam i Mojsije

Jedan od najfascinatnijih predmeta ove izložbe je Frojdova kopija Filipsonove Biblije, izdanja koje je nemački Jevrejin i rabin, Ludvig Filipson, završio 1854. Predstavljajući hebrejski tekst zajedno s nemačkim pevodom, knjiga je tada sedmogodišnjem Frojdu dala prvi kontakt sa starim egipatskim svetom. Paradoks ovog izdanja je da je tekst praćen ilustracijama egipatskih bogova. Tu se može primetiti Frojdova „produktivna napetost” između slavljenja judaizma kao „višeg spiritualizovanog doživljaja boga” u *Mojsiju i monoteizmu* i snažan stimulus njegove imaginacije koji su mu dale rane slike egipatskog politeizma.

Ehnaton je bio heroj Frojdovog poslednjeg velikog dela *Mojsije i monoteizam* (1939).⁵ Može se reći da ova knjiga na svoj način predstavlja sublimaciju svih ranijih Frojdovih radova i vraća dug svom, nikada upitnom jevrejstvu, na neočekivan i skandalozan način. Na početku, Frojd poput Sokrata, kaže da mu je „drag Platon, ali istina još draža”. „Međutim, nijedno razmatranje neće me navesti da odbacim istinu u korist pretpostavljenih nacionalnih interesa” piše Frojd.

U ovoj knjizi Frojd tvrdi da Mojsije nije bio Jevrejin, nego Egipćanin. Frojd spekulise da je Mojsije bio egipatski plemić koji je istovremeno bio Ehnatonov sledbenik. Ehnaton je ukinuo tradicionalni egipatski politeizam i prvi put uveo monoteizam u istoriji Egipta i religije uopšte. Jedini bog bio je bog sunca, Aton. Frojd je verovao da Ehnatonov monoteizam stoji iza jevrejskog prihvatanja monoteističke religije. On je, osim toga, tvrdio da su Jevreji, nezadovoljni oštrom strukturom svoje monoteističke religije, ubili Mojsija. U istoriji starog jevrejstva nalazi se „edipovsko ubistvo” čije posledice je jevrejski narod osećao tokom njegovog života. Važno je istaći da je knjiga objavljena 1939. u vreme kada su u Hitlerovoj Nemačkoj na snazi nacistički antijevrejski zakoni i kada je stigmatizacija Jevreja zahvatili i zapadni svet.

Frojdu počinje odbacivanje ideje da je Mojsije reč koja potiče iz hebrejskog i prihvata se tumačenja da potiče iz staroegipatskog jezika. On navodi tadašnju Brestedovu *Istoriju Egipta* koja se smatrala autoritativnom: „Važno je primetiti da je njegovo ime Mojsije bilo egipatsko. To je jednostavno egipatska reč ‘mose’ što znači ‘dete’ i predstavlja skraćenje punijeg oblika takvih imena kao ‘Amen-mose’ što znači ‘Amon-dete’ ili ‘Ptah-mose’, što znači ‘Pta-a-dete’. Ovi sami oblici predstavljaju slične skraćenice za potpuni oblik Amon- (ima-dao) –dete ili Ptah- (ima-oprošteno) – dete. Skraćenica ‘dete’ rano je postala pogodan brzi oblik za puno ime, a ime ‘Mose’ – ‘dete’, nije neuobičajeno na egipatskim spomenicima. Mojsijev otac, bez sumnje, prefiksirao je svojim sinovima ime egipatskog boga poput Amona ili Ptaja, i ovo božansko ime je postepeno izgubljeno u trenutnoj upotrebi, sve dok se dečak nije zvao ‘Moses’. (“S” na kraju je dodatak koji je nastao iz grčkog prevoda Starog zaveta. To nije hebrejski, koji ima ‘mosheh’),” naveo je Frojd.⁶

5 Sigmund Freud, *Moses and Monotheism*, 18.

6 *Ibid*, 13.

Razmatrajući zašto niko nije povukao paralele između utvrđenog egipatskog porekla imena i etničke pripadnosti, Frojd ja zaključio da, „koliko zna, nijedan historičar nije izvukao zaključak u vezi s Mojsijem”, čak ni jedan od onih koji su poput Bresteda spremni da pretpostave da je Mojsije „spoznao svu mudrost Egipćana”, već se “čini monstroznom svaka pomisao da je Mojsije bio išta drugo osim Hebrejca”.⁷ Frojd ističe da su mitovi veoma važni za nacionalnu egzistenciju: „Oto Rank je, dok je bio pod mojim uticajem, na moju sugestiju 1909. objavio knjigu *Mit i rođenje heroja*. Ona se bavi činjenicom ‘da su skoro svi značajni civilizovani narodi rano tkali mitove i u poeziji veličali svoje junake, mitske kraljeve i knezove, osnivače religija, dinastija, carstava i gradova, ukratko svoje nacionalne heroje’”.

Ehnaton (Akenaten) pripada moćnoj liniji faraona, poreklom iz Tebe, koji su vladali Egiptom kao 18. dinastija i koji su sahranjeni u Dolini kraljeva. Njegov otac bio je Amenhotep III, graditelj retkog dela hrama u Luksoru, kolosa Mamuna. Majka mu je bila kraljica Tiju. Njegova supruga bila je Nefretita (Nefretari).

Koristeći veliku vlast i bogatstvo koje su mu bili na raspolaganju, Ehnaton se udaljio od tradicionalne faraonske karijere. On je želeo da zameni kompleksnu i šarenoliku teologiju, koja je postojala više od 2.000 godina kultom jednog jedinog boga, boga sunca, Atona. Njegova predstava je u obliku diska iz kojeg idu brojni zraci, koji se svi završavaju u maloj ruci. Aton je smatran univerzalnim stvaraočem života koji je slavljen u himnama koje se nalaze u okolnim grobnicama. Solarni disk je postao jedino božanstvo u Ehnatonovog kraljevstvu. U Ehnatonovoj viziji religija je radikalno pojednostavljena. Egipćani su poštovali čak hiljadu bogova, ali Ehnaton je bio odan samo jednom. On i Nefertiti funkcionisali su kao jedini posrednici između naroda i Atona, preuzevši tradicionalnu ulogu sveštenstva. Nefertiti je imenovana savladarem i premda nije jasno da li je imala političku moć, njen verski i simbolični status bio je neuobičajen za kraljicu. Sve to sigurno je ugrozilo sveštenike starog poretka, koji su služili Amonu. Nakon nekoliko godina života u Amarni faraon je zatražio da se sve slike Amona uklone iz hramova. Bio je to neverovatno hrabar čin: prvi put u istoriji jedan kralj napao je boga. Ali revolucije nađu način da se okrenu protiv svojih najvećih entuzijasta, pa je to nasilje naposljetku progutalo i ono što je sam Ehnaton stvorio.

Za Ehnatona, Amarna je bila nešto čisto i duboko vizionarsko. „Nijedan zvaničnik nije me savetovao u vezi s tim”, faraon je ponosno napisao o svom osnivanju nove prestonice. Mesto za grad, širok potez netaknute pustinje iznad istočne obale Nila, odabrao je jer nije bilo prethodno oskrnavljeno poštovanjem nekog drugog božanstva. Umesto ranijih mračnih i tamnih tradicionalnih svetilišta, Ehnaton je u svojoj novoj prestonici izgradio otvorena svetilišta sa oltarima i platformama na kojima je mogla da se slavi nova solarna religija. Na vrhuncu Ehnatonove vladavine, u Amarni

7 *Ibid*, 14.

je bilo više od 30 000 stanovnika. Sve to dovelo je do ogromnog slabljenja uloge sveštenstva u Egiptu. Oni koji nisu prišli vladaru, postali su njegovi otvoreni neprijatelji.

Ehnaton je umro u 17. godini svoje vladavine. Nerazjašnjene su godine odmah posle njegove smrti, u kojima se kao važna pojavljuje uloga oficira, generala i vojnika, koji čine prelazan period do pojave novog faraona, danas čuvenog Tutankamona. On je ponovo vratio prestonicu u Memfis i posle dve godine sasvim napustio slavljenje boga sunca, Atona, a sledbenici boga Amuna bili su posebno kivni na predašnjeg vladara. Horemheb i njegovi naslednici, uključujući Ramzesa Velikog, ispraznili su kraljevske građevine i svetišta u Amarni. Uništili su statue sa predstavama Ehnatona i Nefertiti i uklonili imena jeretičkog kralja i njegovih naslednika iz zvaničnih popisa egipatskih vladara. Taj čin zatiranja sećanja (lat. *damnatio memoriae*) bio je tako efikasan da je to jedan od razloga što je Tutankamonova grobnica u Dolini kraljeva izbegla veće pljačkanje. Njegova grobnica možda čak skriva još neke tajne. U faraonsko doba naraštaji pljačkaša „češljali” su takve grobnice, ali Tutankamonova je ostala većim delom netaknuta. Ljudi su jednostavno zaboravili da je tu. Poslednji vladar 18. dinastije bio je general Horemheb, koji se smatra vladarom koji je sasvim obnovio tradicionalni život u Egiptu i vratio ga vekovnim običajima, dok su vladari posle njega, takođe poticali iz vojničkih porodica sa severa u vreme čije vladavine su procvetali stari oblici religije.

Projekat Amarna, koji organizuje istraživanja na lokalitetu, ima kancelariju u Kairu, nedaleko od Trga Tahrir. Amarna (Tell el-Amarna) nalazi se na istočnoj obali Nila, 60 kilometara severno od grada Minje i 312 kilometara južno od Kaira. Ostaci nekadašnje prestonice najvećim delom pokriveni su peskom i u lošem stanju. Ni jedan od kamenih hramova nije opstao, pošto su bili uklonjeni nakon Ehnatonove smrti. Amarna je okružena poljoprivrednim zemljištem. Najbliže naselje je lokalno selo koje u letnjim mesecima živi usporenim životom. Na početku nekadašnje prestonice nalazi se Centralni grad u kome su ostaci glavne palate, hram sunca i razne upravne zgrade. Idući dalje ka stenovitim uzvišenjima, prolazi se kroz Severni grad u kojem su najvažniji ostaci Severne palate. Istraživači i arheolozi koji rade u 20. veku, smatraju da je sačuvane delove najbolje ponovo pokriti peskom, kako bi bilo garantovano njihovo očuvanje za naredne vekove. Iznad gradskih ostataka, na kamenim uzvišenim stenama do kojih se ide uzbrdo oko 500 metara, nalaze se grobnice u kojima su sahranjeni članovi Ehnatonove porodice, njegova majka i srodnici njegove supruge.

Sećanje na Ehnatona živo je u današnjem Egiptu. „Neki ljudi kažu da je Mursi kao Ehnaton, a Sisi kao Horemheb. Horemheb je oslobodio Egipat od teokratske vlasti koja je neprestano slabila. I pripremio je teren za doba Ramzesa, XIX i XX dinastiju, koje su najveće u egipatskoj istoriji. Tako je sa Sisi-jem – on priprema Egipat da opet postane veliki,“ zaključio je autor *National*

Geographic-a.⁸ Taj stav – o pripremanju Egipta da opet postane veliki – mnogo je stariji od Sisija ili čak Ehnatona. U drevnom Egiptu, nakon razdoblja slabljenja ili razjedinjenosti, vođe bi često objavili „wehem mesut“, doslovno „ponavljanje rođenja“ – renesansu. Okrenuli bi se drevnim simbolima i iskoristili staru slavu obećavajući budući uspeh. „Wehem mesut“ proglasio je prvo Tutankamon, a zatim je to učinio i Horemheb. Ali ta strategija postoji i danas. Marginalizovane grupe širom sveta, od aktivista za gej prava do afrocentrista, gravitiraju ka liku Ehnatona.

I Zigmund Frojd često se doticao Ehnatona. Jednom se onesvestio tokom žučne rasprave sa švajcarskim psihijatrom Karlom Jungom o tome da li je egipatski faraon patio od preterane ljubavi prema majci. Frojdova dijagnoza bila je da je Ehnaton imao Edipov kompleks gotovo hiljadu godina pre Edipa.

Egipatski koreni psihoanalitičke biografije Leonarda da Vinčija

Frojd nalazi egipatske korene u psihoanalitičkoj biografiji Leonarda Da Vinčija koju je kao esej objavio 1910. pod naslovom „Leonardo da Vinci and the Memory of his Childhood“ – „Leonardo da Vinči i sećanje na njegovo detinjstvo“.⁹ Frojd je zaključio: „Imajući u vidu istorijsku verovatnoću da se Leonardo u životu ponašao u osećanjima kao homoseksualac, postavlja se pitanje da li ova fantazija ne ukazuje na uzročnu vezu između Leonardovih detinjskih odnosa prema svojoj majci i kasnije manifestne, makar samo idealne, homoseksualnosti“.¹⁰

Frojd polazi od toga da je egipatska boginja Mut lik potpuno bezličnog karaktera, izražen u Drekselovom članku u Rošerovom leksikonu, često bila spojena sa drugim majčnim božanstvima „žive individualnosti“ poput Isis i Hator.¹¹ Ovakav zaključak Frojd je izveo na osnovu tumačenja egipatske boginje Mut, koja predstavlja dvopolnu, hermafroditску prirodu, a kojoj Frojd daje značenje korena reči „Mutter“ (majka) na nemačkom, čime ukazuje da umetnikova homoseksualnost verovatno potiče iz njegovog ranog odnosa prema majci i njenog doživljaja kao dvopolnog bića koje u Leonardovoj fantaziji ostvaruje spoj istih majčinskih i očinskih karakteristika.

Frojd je smatrao da „mitologija može da ponudi objašnjenje da je falus koji je dodat ženskom telu trebalo da označi stvaralačku primitivnu silu pri-

8 Peter Hessler, „Meet King Tut’s Father, Egypt’s First Revolutionary“, *National Geographic Magazine* (May 2017).

9 Sigmund Freud, „Leonardo da Vinci and the Memory of his Childhood“, in SE (ed. James Strachey), Vol. 11 (London: The Hogarth Press and The Institute of Psycho-Analysis, London, 1957), 63.

10 *Ibid*, 102.

11 *Ibid*, 93.

rode i da sve ove hermafroditske deističke formacije izražavaju ideju da samo sjedinjenje muških i ženskih elemenata može dati dostojan prikaz božanske savršenosti“, ali „nijedno od ovih zapažanja ne objašnjava psihološku zagonetku, naime, da fantazija muškaraca ne predstavlja uvredu zbog činjenice da figura koja bi trebalo da predstavlja suštinu majke treba da ima obeležje muške moći koja je suprotna majčinstvu“. ¹²

Frojd i Islam

Frojd, kao i celokupna psihoanaliza, ostali su do danas u velikoj meri nepoznati ili skriveni u islamskom svetu. U prvoj fazi, odmah posle Drugog svetskog rata, postojao je kratak prodor Frojdovog učenja u muslimanskim zemljama, ali budući da one tada nisu bile sasvim nezavisne ili su bile u potpunom kolonijalnom položaju, ne može se reći da afirmacija Frojdovog učenja proističe iz autohtonog i autonomnog „islamskog društva“.

I pored osnovnog nerazumevanja, Frojd je, u određenoj meri, bio prisutan u prvim posleratnim godinama u Egiptu. Za njega su se interesovali naučnici, stručnjaci, pisci, advokati, nastavnici. Profesor kriminalističke psihologije u Kairu, Mohamed Fathi, svom snagom je 1946. branio važnost Frojdovih teorija nesvesnog u sudnici, posebno prilikom razumevanja motiva počinjenog ubistva.

Nagib Mahfuz je 1948. u delu *Miraž* opisao Edipov kompleks, uranjaњem u svet njegovog glavnog junaka – patološki erotski vezanog i fiksiranog na njegovu posesivnu majku. ¹³ Sam Mahfuz je govorio da je ovo autobiografsko delo. Do 1951. godine Frojdove teorije bile su toliko poznate u Egiptu da je nastavnik filozofije u srednjoj školi predložio psihološke ispite kako bi se sprečili nesrećni brakovi zbog nerešenih Edipovih kompleksa!

Stručnjaci koji su se doticali pitanja psihoanalize i islama, usmeravali su se na njih kao na problem, smatrajući da su psihoanaliza i islam „obostrano nepoznati“ jedno drugom, a kada su „postavljali islam na kauč“, zaključivali su da je „otporan“ na sekularnu nauku psihoanalize. Profesorka s Kalifornijskog univerziteta, Omneja el Šakri (Omnia El Shakry), u knjizi *Arapski Frojd*, nastojala je da pokaže da postoji kreativni, a ne samo problematični odnos Frojda, psihoanalize i islama, iako priznaje da „frojdzizam“ u islamskom svetu nikada nije postojao u čistoj formi, nego kao „polivalentna tradicija i šira arapska debata koja se povela oko mesta nesvesnog u psihičkom životu“. Frojdovo *Timačenje snova* preveo je na arapski 1956. lakanovski analitičar, Mustafa Safouan. ¹⁴

12 *Ibid*, 94.

13 Naguib Mahfouz, *The Mirage* (Cairo: AUC Press, 2016), 12.

14 Omnia El Shakry, *The Arabic Freud – Psychoanalysis in Islam and Modern Egypt* (Princeton University Press, 2017), 1.

Značajno je da je nova nauka o vlastitosti nastala iz frojdzima i drugih psihoanalitičkih tradicija kao i preko ključnih islamskih mislilaca, poput Avisine (Avicenna, umro 1037), Abu Hamid al-Gazalija (umro 1111), Fakri al-Dina al-Razija (umro 1209) i najviše od Ibn Arabija (umro 1240). To osavremenjavanje islamskih tekstova, koje je koegzistiralo i mešalo se s psihoanalitičkim modelima, omogućava da se prati njihov epistemološki odjek kada je psihoanaliza došla u kontakt s tom tradicijom. Posredstvom mešanja ključnih psihoanalitičkih koncepata s klasičnim islamskim konceptima, egipatski mislioci nastojali su da istraže uticaj između psihoanalitičkih i predpsihoanalitičkih tradicija kako bi stvorili teorije o ličnosti koje bi bile u skladu s heterogenim tradicijama evropskog mišljenja.

Prema mišljenju pripovedača i dramskog pisca Teufika al Hakima (Tawfiq al-Hakim), impuls za mešanje tradicija ide unatrag do neoklasicističkih kontemplacija Abu Nasr al Farabija (Abu Nasr al-Farabi) o Platonovoj *Državi*, preko koje su grčke ideje stigle u islamsku filosofiju i arapsko mišljenje preko literature, epistemologije i ontologije.¹⁵

Omneja Al Šarki tvrdi da u posleratnom periodu nije bilo nepremostivih razlika između psihoanalize i islama već su se psihoanalitičke teorije često bojile klasičnim islamskim konceptima nesvesnog. Kada je 1945. preveden Frojdov koncept nesvesnog, pojam korišćen na arapskom bio je „al-la-shu‘ur,” koji je preuzet od srednjevekovnog mističnog filozofa Ibn Arabija, koji je bio poznat po svom naglašavanju kreativne imaginaciju u islamskoj duhovnosti. Učinio je to Jusuf Murad u novoformiranom časopisu *Majallat ‘Ilm al-Nafs* (Journal of Psychology) gde je pozajmio „al-la-shu‘ur,” za pojam nesvesnog od islamskih mistika. Murad je koji je dve godine ranije predstavio osnovne pojmove psihologije i njene škole koje su do tada postojale. Reč „nafs” znači „duša”, „duh”, „psiha” dok islamski koncept „al-la-shu‘ur” ima smisao „poznato – nepoznato”. Ako je „nafs” prostor gde se božanstvo manifestuje, onda je to prostor potencijalne transformacije „duše”. Pitanje je kako se taj prostor manifestuje unutar islamske prakse?

Islamski mislioci dalje su naglašavali sličnosti Frojdrovog i islamskog tumačenja snova, a odnos „terapeut – pacijent” poimali kao identičan sufističkoj tradiciji odnosa „učitelj–učenik”, što dovodi u vezu islamski misticizam i Frojdrovu psihoanalizu. U obe tradicije pacijent je trebalo da otkrije svoje „nesvesno” uz pomoć svoga „šejha” (duhovnog vođe) ili analitičara. Oboje je obeleženo odnosom s drugima koji je posredovan nesvesnim. Obe tradicije pokazuju brigu za odnos onoga što je vidljivo i onoga što je skriveno u psihi i religioznom životu, obe su preokupirane erosom i ljubavlju i „poseduju visokospecijalizovani vokabular“.

U Frojdrovim delima na nemačkom na mnogo mesta pominje se „duša” (*Seele*), gde se psihoanalitičari poimaju kao „sekularni propovednici duše”. Psihoanaliza je na arapski prevedena kao „tahlil al-nafs”—analiza „nafs-a”,

15 *Ibid*, 2.

duše, psihe i ima duboku religioznu konotaciju. Tokom 20. veka bilo je psihoanalitičara koji su bili prijemčivi za religiju i misticizam, poput Marion Milner ili Sudhir Kakar.

Razumevanje Frojda oblikovalo je i književnu kritiku. Tada afirmisani islamski mislilac i pisac, Sajid Kutb, raspravljao je 1947. o heurističkoj vrednosti psihološkog i posebno psihoanalitičkog pristupa književnoj kritici, koja je sama definisana kao pokušaj da se literatura razume kao „izraz čulnog iskustva u jednoj iskustvenoj slici”.¹⁶ Kutb je demonstrirao svoj psihoanalitički pristup preko detaljnog razmatranja Frojdrovog shvatanja Leonarda Da Vinčija. Kutbovo upoznavanje s Frojdom došlo je direktno preko stranica časopisa *Majallat 'Ilm al-Nafs*, kao što je i navedeno u njegovoj referenci za korišćenje termina „al-la-shu‘ur” za pojam nesvesnog kao i za pojam „al jinsiyya almithliyya” koji se odnosi na seksualnost. Oba pojma preuzeta su iz časopisa *Majallat 'Ilm al-Nafs*.¹⁷

Dve psihoanalitički orijetisane studije pojavile su se 1953. kada su u Egiptu objavljene poeme abasidskog pesnika Abu Nuwasa koji je bio široko poznat zbog svoje homoerotske poezije.¹⁸ Književni kritičar Muhammad al-Nuwayhi i pisac i pesnik Abbas Mahmud al-‘Aqqad bili su veoma zabrinuti zbog novog objavljivanja Abu Nuvasovih psihoseksualnih varijacija. I irački sociolog Ali Al Wardi pisao je 1954. o važnosti Frojda i nesvesnog koje je „ukorenjeno u psihološkim i društvenim uslovima”.¹⁹

Tuniski psihoanalitičar i profesor psihopatologije na Univerzitetu Pariz VII, Feti Benslama navodi da se islam suprotstavlja psihoanalizi, jer islam vidi mentalne bolesti sasvim različito od Zapada. Psihologija kao predmet gotovo da se ne uči u arapskim zemljama. Osnovi razlog je verski. Psihoanaliza je nauka koju je stvorio jedan čovek – Jevrejin, Zigmund Frojd. „Muslimani smatraju psihoanalizu jednom formom jevrejstva, a zbog arapsko – palestinskog sukoba, arapski svet odbacuje sve što je u principu jevrejsko”.²⁰

16 Jacques Lacan, The Seminar of Jacques Lacan, Book III: *The Psychoses*, 1955–1956, ed. Jacques-Alain Miller, trans. Russell Grigg (New York: W. W. Norton, 1993), 267–68.

17 Sajid Kutb kasnije je evoluirao i postao najtvrdi kritičar Zapada i zapadne kulture. U vreme Naserove vladavine u Egiptu osuđen je na smrt i kazna je izvršena. Kutb je danas intelektualni izvor svih radikalnih i ekstremističkih islamskih pokreta, uključujući Islamsku državu i „Al Kaidu“ i inspiracija radikalnim islamskim misliocima.

18 Abū Nuwās al-Salāmī ili Abū Nuwās (756– 814), bio je klasičan arapski pesnik, rođen u gradu Ahfazu, u današnjem Iranu. Otac mu je bio Arapin, a majka Persijanka. On je ušao i u narodnu tradiciju, jer se nekoliko puta pojavljuje u *Hiljadu i jednoj noći*. Njegova dela bila su u slobodnoj prodaji do početka XX veka, kada se u Kairu 1932. pojavila prva moderna, ali cenzurisana verzija njegovih dela. Egipatsko Ministarstvo kulture u januaru 2001. naredilo je da se uništi oko 6.000 primeraka njegovih zbirki pesama, a posebno je cenzurisano prilikom navođenja u *Saudi Global Arabic Encyclopedia*.

19 Ibrahim Al-Haidari, “Ali Al-Wardi and his critique of the human mind”, *Contemporary Arab Affairs*, 8:1 (2015), 39–53; Sara Pusley, “Ali al-Wardi and the Miracles of the Unconscious”, *Psychoanalysis and History* (2018), 337–351.

20 Fethi Benslama, *Psychoanalysis and the Challenge of Islam* (University of Minesota Press, 2009), 43.

Pošto je Frojd dovodio u pitanje sve religije, drugi razlog islamskog odbacivanja Frojda, nalazi se u uverenju da Frojd propagira ateizam. Način na koji muslimani vide mentalnu bolest drugačiji je nego na Zapadu. Dominantna teorija je da su mentalno bolesni, u stvari, posednuti od „džinova“, pa se ne šalju na tretman kod psihologa, nego kod imama. To je uobičajena forma tretmana. Mentalna bolest se ne shvata kao medicinski problem, nego kao neprirodni fenomen. Ili, lekar prepisuje lekove protiv depresije, bez pratećeg lečenja i terapije.

Treći razlog je ocena islamskih psihologa, da Frojd zagovara amoralnost, odnosno neverovanje u postojanje „dobra“ i „zla“, budući da „nesvesno“ upravlja ljudskim postupcima, pa pošto je delovanje „nesvesno“, onda ljudsko biće ne može ni da bude odgovorno za svoje postupanje. Islam, za razliku od ovoja, ima razvijenu skalu za razlikovanje dobrih i loših postupaka.

Frojd gotovo ni da nije pominjao islam. Za razliku od hrišćanstva i judaizma, islam je za njega bila religija bez posebne težine, ali ono što se odnosilo na druge religije odnosilo se i na islam. On je religije smatrao iluzijom i konstrukcijom. Bensalma navodi da je „Frojd smatrao da Bog nije ništa drugo nego idealizovana figura oca od koga se očekuje zaštita i spasenje“. Tako da Jevreji nazivaju Boga ocem, a hrišćanstvo čak i da je Bog ljudski sin. Islam, na drugoj strani, negira svaku vezu između Boga i očinske figure. Nigde se u Koranu Bog ne spominje kao „otac“. U islamu, ljudi nisu božja deca. Umesto toga, Koran navodi: „Bog nije rođen, niti rađa..“ Ne postoji direktna linija između Boga i ljudske vrste. Tu se islam suprotstavlja Frojdovoj tezi.²¹ Bensalma navodi da „islam zahteva nešto što u principu ide protiv psiholoških potreba ljudi.“ Ljudi moraju da se oslobode od infantilnih potreba. Svako dete, čak i muslimansko, doživljava svoga oca kao Boga. Ali, islam odlučno negira tu „podetinjenu ideju Boga“, pa tako postaje veoma apstraktna religija. Bog je veoma udaljen od ljudske vrste zato što ne može da se poredi ni na koji način s čovečanstvom. Božanska koncepcija, poput Isusa, bila bi nezamisliva u islamu, zaključuje Bensalma.²²

Većina islamskih stručnjaka, poput profesora Međunarodnog instituta za islamsku misao i civilizaciju (ISTAC) u Kuala Lumpuru Malika Badrija, smatra da su „moderno savetovanje i psihoterapija bazirane na antireligioznoj materijalnoj filosofiji.“²³ On nespojivost Frojda s islamom, temelji na moralnim načelima hrišćanstva i judaizma, koja su strana islamskim društvima. Badri ističe da Frojd ne poznaje „dobro“ i „zlo“, pa je protiv da se muslimanski „savetodavci“ i „terapeuti“ ponašaju u skladu sa ovim „sekularnim“ postavkama, koje su sasvim „strane muslimanskom društvu“.

Badri polazi od toga da istorija pokazuje da će „bez objavljene božanske upute, ekstremi u socijalnom i etičkom ponašanju uvek rezultirati osvetnič-

21 *Ibid*, 78.

22 <https://en.qantara.de/content/islam-and-psychoanalysis-a-tale-of-mutual-ignorance>

23 Malik Badri, *The Dilemma of Muslim Psychologists* (London: Islamic Book Trust, 2018), 36.

kim antagonističkim merama“. On uzima za primer crkvenu istoriju, kada su, od pada Rimskog carstva do XV veka, crkvene vlasti primoravale hiljade Evropljana da priznaju da su imali seksualne odnose s đavolom. Posle priznanja, bili su javno, živi spaljivani, pa su celokupna sela u Švajcarskoj i južnoj Nemačkoj bila istrebljivana na ovakav nemilosrdan način. Osveta protiv ovakve prakse bila je jednako ekstremna. Renesansa je došla s eksplozivnom anti-crkvenom i antireligijskom žestinom koja je gurnula klatno do krajnje sekularizacije, seksualne revolucije i „oslobađanja“ zapadnog čoveka od svih svetih ili duhovnih autoriteta. Smatralo se da je ovo jedini način da se pokrene naučna revolucija i njeno oslobođeno sekularno društvo. Zapad je imao zadatak da svrgne s vlasti Crkvu, da bi umesto nje krunisao novu religiju „naučne desantifikacije“. U ovoj novoj, sekularnoj religiji, nauka i tehnologija novi su apstraktni bog, a beli čovek sin je toga boga. Razvoj različitih nauka, nekim svojim eksplozivnim teorijama o kosmosu i ljudskom životu, koje su bile u neslozi s dugostojećim crkvenim verovanjima, imao je ogroman uticaj na zapadne religije, npr. Kopernikova revolucija i Darvino-va evolucija.

Prva i najvažnija uloga filosofije, psihologije i drugih disciplina bila je da oslobodi zapadnog čoveka od moralne i intelektualne crkvene tiranije. Kako hrišćanska dogma fanatično naglašava da je čovek rođen s grehom, da je seks zlo, da je čovek odgovoran za sve što uradi ili čak pomisli unutar tame njegovog unutrašnjeg bića, da se spas može postići samo slepim sleđenjem strogih, nepopustljivih crkvenih naredbi i njenih filozofskih i „naučnih“ učenja čak i kad razum i iskustvo ne uspevaju da ih podrže. Potrebna promena bila je ništa manje nego antireligijska revolucija. To je revolucija koja ima svoje mučenike među naučnicima koji su priznavali da su imali seksualne odnose s đavolom ili onima koji su praktikovali sodomiju i blud. Mnogi među njima bili su živi spaljeni, dajući tako seksualnoj, racionalnoj i intelektualnoj slobodi zajednički podsticaj.

Da bi se praktikovala psihoterapija u društvu koje je izgubilo veru u svoje religijske institucije, društvu koje je proganjano ružnom religijskom prošlošću inkvizicije i spaljivanja stotina hiljada nevinih žrtava, društvu koje je bilo u stanju da napreduje tek kad je odbacilo religiju, u takvom društvu razumljivo je da savetodavcu i terapeutu treba dati savet da se drže podalje od sramnih religioznih naslova i da slede sekularnu moralnu putanju nadmoćne većine.²⁴ To što neko ne može shvatiti jeste zapravo zašto savetodavci i psihoterapeuti muslimani „smeteno oponašaju“ ove materijalističke sekularne pojmove u svojim postupcima kad rade sa svojim pacijentima muslimanima.

Jako je teško pronaći zapadnjaka koji ima apsolutnu veru u „Boga kao Jednog, Jedinog, Svemoćnog Stvaraoca svemira, Večnog, Apsolutnog, Koji nije rodio niti je rođen, Onoga Koji zna tajne i unutrašnje misli Svojih stvorenja, Onoga Koji zna kad svaki suvi list otpadne ili kad svaka semenka proklija u tami zemlje, Onoga Jedinog Koji stvarno kažnjava i nagrađuje na Ovome i Budućem svetu“, navod Badri. S druge strane, onaj ko bi hteo da pronađe

24 *Ibid*, 48.

pravog ateistu u muslimanskom svetu, bio bi sličan onome koji traži „iglu u plastu sena.“ Pre par godina bilo je dokumentovano da se čak i marksisti i komunisti u arapskim zemljama striktno pridržavaju posta u mesecu ramazanu i učestvuju u svim muslimanskim tradicijama u svojim pojedinačnim društvima. To je zbog toga što islam, zapravo, nije religija sa uskim pogledom na svet. To je način života sa svojim sveobuhvatnim pogledom na svet u kojem duhovno međusobno deluje sa ekonomskim, socijalnim, psihološkim i svim ostalim aspektima života.

Tako bi moderni savetodavac-musliman trebalo da bude svestan da je ovo celokupno pitanje sekularizacije prilično strano muslimanskim društvima. Tokom svoje istorije, muslimani nisu iskusili crkvenu moralnu diktaturu, ni varvarska smaknuća inkvizicije. Čak je i pojam božanske naknade i kazne predstavljen najoptimističnijim, milostivim i racionalnim pojmovima. „Časni Kur'an jasno kaže da je Božija kazna na Ovom svetu namenjena da suzbije buduće teže bolove i agonije i da primora grešnika da se pokaje i postigne Božiji oprost“, opisuje Badri, navodeći deo Kurana: "I Mi ćemo učiniti da blažu kaznu iskuse, pre one najveće, ne bi li se pokajali."

On ovo razmatranje zaključuje ocenom da „posle mnogo godina ponižavanja religije i duhovnog aspekta čoveka“, nekoliko „mudrih zapadnih psihoterapeuta“ počinje da shvata ovu manjkavost. Oni tvrde da kod čoveka religija oblikuje način na koji on gleda na svet. S obzirom na to da svaka osoba ima jedinstven pogled na svet, onda svako ima neki vid religije, a nikakva terapija, ustvari, ne može biti uspešna bez pogodne promene pacijentovog pogleda na svet.

Badri zatim kritikuje Frojda. On kaže prvo za Frojda da je „bez sumnje bio najuticajniji mislilac u ovom pogledu“, koji je „javno izjavio da je njegova psihološka škola oslobodila čoveka od iluzija, obmana i religijskih zabluda, koje je smatrao univerzalnom neurozom.“ Tako, prema Frojdu, kako to Badri tumači, pojmovi kao što su „dobro i zlo“ s „etičko-religioznog stanovišta ne postoje zbog toga što je čovek nužno sebičan i agresivan po prirodi.“ Ako je čovek po prirodi zao i ako je vođen nesvesnim nagonima, nagonima nad kojima nema svesnu kontrolu, onda on ne treba da bude osuđivan zbog nemoralnog ponašanja koje religija i društvo osuđuju, predočava Badri.

Na osnovu toga što čovek šta god uradi, ne može biti „dobro“ ili „loše“ jer su ove vrednosti diktirane od strane društva i one nisu važne za njegovu pravu motivaciju, te „tvrdeći da je čovekova priroda zla i agresivna, Frojd je potpuno obrnuo hrišćansku dogmu zla i prvobitnog greha“. U hrišćanstvu, čovek je nasledio prvobitni greh od Adama, i on treba da se kaje i traži spas zbog svojih grehova do kraja svoga života, a prema Frojdu, čovek je instinktivno i prirodno sebičan i zao, i stoga neminovno motivisan svojim nesvesnim seksualnim nagonima. Ne postoji način da se promeni ovakva priroda. Ako se čovek prepušta promiskuitetnim seksualnim običajima i drugim nemoralnim aktivnostima, on samo sluša svoju prirodu. Ako misli da radi dobra dela, on ustvari vara samoga sebe tako što izvrće i negira svoje mehanizme za odbranu ega kao što su racionalizacija i sublimacija.

Islam i psihoterapija

Islam, se sasvim razlikuje od osvih pogleda. Badri tvrdi da „od ranog detinjstva muslimani gde god da su primaju ogromnu moralnu sadržinu halala (dobra) i harama (zla)“, napominjući još da „mnogo dece, zapravo, dobija prekomernu dozu straha od činjenja harama (lošeg).“ Sva ljudska dela muslimana fakih su pažljivo kategorisali u *farz* (dobra dela i obavezne religiozne dužnosti), *mustehab mustehab* (dobra dela koja nisu obavezna), *halal* (dela koja nisu zabranjena niti su nužno nagrađivana), *mekruh* (dela koja su kritikovana) i *haram* (zabranjena i jasno zla dela). Zaista bi bilo jako žalosno ako terapeuti muslimani slede zapadnu paradigmu „nema zla“, „nema dobra“ i odbacimo našu bogatu psiho-spiritualnu moralno pročišćenu etiku, koja može biti jako korisna u procesu terapije, sumira Badri.²⁵

On potencira da „amoralna etička neutralnost zapadne paradigme ne može biti etički ili racionalno branjena.“ Uspešna islamska terapija nudi odgovor i za pacijente koji osećaju preteranu krivicu zbog učinjenog „harama“. Nije dobro ukoliko sebe ocenjuju kao nepopravljive slabiće. Badri smatra da je naročito opasno „ako postaju ravnodušni prema blagim savetima ili čak moralno orijentisanoj terapiji i postepeno gube svoje islamske osećaje krivice i samooptuživanja i postaju tvrde sociopate ili kriminalci.“ To je zbog toga što je krivica varljiva „rabota“, jer „posedovanje ogromne krivice osobu čini neurotičnom; osećaj male krivice učiniće nekoga poremećenim sociopatom“. Balans između nečijeg osećaja krivice i optimizma i nade u Božiju milost, ljubav i praštanje, mora uvek da postoji, smatra Badri.

Benslama smatra da, od 80-tih godina prošlog veka, islam potresa sukob između „modernosti i tradicije“, što mnogi muslimani doživljavaju kao „katastrofu“. Muslimani se okreću religiji, pokušavajući da u njoj nađu odgovor na izazove „modernizacije“, ali to okretanje religiji, „samo intenzivira sukob s modernim svetom“. Benslama ocenjuje da tako u islamu jača „osećaj krivice“, jer „život više ne korespondira s diktatom njihove religije“. Polazeći od Frojdove ocene da je religija osnova društvenog života, Benslama smatra da je žrtvovanje jedan od načina uklanjanja osećaja krivice, koji se u najesktremnijim slučajevima ispoljava kod bombaša – samoubica.²⁶

Bibliografija

- Al-Haidari, Ibrahim, “Ali Al-Wardi and his critique of the human mind”, *Contemporary Arab Affairs*, 8:1 (2015), 39–53.
- Badri, Malik, *The Dilemma of Muslim Psychologists* (London: Islamic Book Trust, 2018).
- Benslama, Fethi, *Psychoanalysis and the Challenge of Islam* (University of Minnesota Press, 2009).

²⁵ *Ibid*, 36.

²⁶ Benslama, Fethi, *Un furieux désir de sacrifice: le surmusulman* (Paris: Seuil, 2016), 80.

- Idem, *Un furieux désir de sacrifice: le surmusulman* (Paris: Seuil, 2016).
- El Shakry, Omnia, *The Arabic Freud – Psychoanalysis in Islam and Modern Egypt* (Princeton University Press, 2017).
- Freud, Sigmund, “Leonardo da Vinci and the Memory of his Childhood“, in *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud – SE* (ed. James Strahey) (London: The Hogarth Press and The Institute of Psycho-Analysis, London, 1957 [1910]), vol. 11, 59–138.
- Idem, “From the History of an Infantile Neurosis“, SE (London: The Hogarth Press and the Institute of Psycho-Analysis, 1957 [1918]), vol. 17, 1–120.
- Idem, *Moses and Monotheism: Three Essays*, in SE (London: The Hogarth Press and the Institute of Psycho-analysis, 1957 [1939]), vol. 23, 1–138.
- Gardiner, Muriel, *The Wolf-Man and Sigmund Freud* (London: Routledge, 1971).
Prevod na srpskohrvatski objavljen je 1981: Muriel Gardiner (ur.), *Čovjek vuk o čovjeku vuku* (Zagreb: Naprijed, 1981).
- González-Ruibal, Alfredo, *Reclaiming Archaeology: Beyond the Tropes of Modernity* (Routledge, 2013).
- Hessler, Peter, “Meet King Tut’s Father, Egypt’s First Revolutionary“, *National Geographic Magazine* (May 2017).
- Lacan, Jacques, The Seminar of Jacques Lacan, Book III: *The Psychoses*, 1955–1956, ed. Jacques-Alain Miller, trans. Russell Grigg (New York: W. W. Norton, 1993).
- Mahfouz, Naguib, *The Mirage* (Cairo: AUC Press, 2016).
- Pusley, Sara, “Ali al-Wardi and the Miracles of the Unconscious“, *Psychoanalysis and History* (2018), 337–351.

Online izvori:

<https://en.qantara.de/content/islam-and-psychoanalysis-a-tale-of-mutual-ignorance>